

حکیمه سادات شهید حسینی

گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

محمد ادیبی مهر^۱

عضو هیات علمی دانشگاه تهران، پردیس فارابی؛ گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

محمد براتی

گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

بررسی تطبیقی معاهده مقر سازمان ملل و حقوق بین الملل

حج

چکیده

یکی از مسائل مطروحه در میان حقوق دانان، سیاستمداران و اهالی رسانه مسئله بین المللی شدن حج است. حج از عبادات مهم و از فروع دین مبین اسلام است. حج عبادتی مناسک محور است و حج گزاران تنها در سرزمین حجاز می توانند این عبادت را انجام دهند. جالب آنکه تقریباً نظیر این مسأله، به شکلی دیگر، در منطقه دیگری از جهان، همه ساله و البته در قالبی کوچکتر و با رویکرد خاص خود وجود دارد یعنی مقر سازمان ملل متحد و حضور نمایندگان کشورهای جهان در کشور امریکا، که تأکید بر ضرورت تعهد و مسئولیت پذیری دولت میزبان در رابطه با حفظ امنیت، اسایش و حضور مطلوب نمایندگان بدون دخالت دادن اغراض سیاسی و تنش های بین المللی دارد. از این رو حکومت سعودی، نسبت به حج گزاران مسلمان تعهدات ویژه ای دارد. این مقاله به روش توصیفی تحلیلی با استفاده از اسناد نوشتاری و منابع موجود با تمرکز بر آیات قران و استفاده از قواعد فقهی و اصل مشارکت عهده دار تبیین تعهدات عربستان در برابر حج گزاران است که با تطبیق بر معاهده مقر انجام یافته است.

واژگان کلیدی: معاهده مقر، سازمان ملل متحد، حج، حقوق بین الملل.

^۱. madiby@ut.ac.ir

مقدمه

سرمایه اجتماعی، یک مفهوم جامعه شناسی نسبتاً جدیدی است که ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دارد و هر کدام از این ابعاد نیز دارای مولفه‌ها و اجزای مخصوصی است. از طرف دیگر، حج نیز عمل عبادی دارای منافع و کارکردهای وسیع و متنوع فردی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است. در این تحقیق کوشش بر این است که با بررسی حج، از دیدگاه حقوق بین الملل و تطبیق با معاهده فقر با توجه به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یا ابعاد ساختاری، شناختی و ارتباطی آن و همچنین عناصر و مولفه‌های ویژه هر یک از این ابعاد به این مهم نایل آییم که حج چه کارکردهایی در توسعه و ارتقای حقوق بین الملل حج دارد و رابطه آن با سرمایه اجتماعی جهان اسلام چیست؟ مأموریت‌های دولتی مستقر در سازمان بین المللی دارای نظام و حقوق خاصی است و در چند شهر مهم دنیا مثل ژنو، وین، برن، پاریس و نیویورک استقرار یافته‌اند. از این رو؛ از یک طرف وجود قراردادهای ویژه‌ای که به قراردادهای مقر شهرت دارد، بین کشور میزبان و سازمان‌های بین المللی مطرح است و از طرف دیگر، مقید بودن مأموریت‌های خارجی کشور فرستنده هم به مقررات کشور میزبان و هم به مقررات داخلی سازمان بین المللی ذیربط. به طور کل حج به عنوان یک برنامه عبادی همیشگی و هر ساله میان کشورهای اسلامی نیازمند مدیریت صحیح است که ورود کشورهای اسلامی در این موضوع به جهت اصلاح این مدیریت ضروری است. ذیلاً مسئولیت بین المللی عربستان و اصلاح مدیریت حج با استفاده از ظرفیت‌های حقوقی بین المللی مورد بررسی قرار می‌گیرد. (ضیایی، ۱۳۹۵)

۱- امنیت حج در پرتوی حقوق مسئولیت بین المللی

مسئولیت بین المللی دولت عربستان به دو صورت قابل طرح است. اولین طرح مسئولیت بین المللی عربستان از سوی جمهوری اسلامی ایران به عنوان نقض تعهدات عربستان در برابر ایران است و دوم طرح مسئولیت بین المللی عربستان از سوی جمهوری اسلامی ایران به عنوان نقض تعهدات عربستان در برابر اتباع ایران است که در این حالت طرح مسئولیت در چارچوب دیپلماتیک صورت می‌گیرد. (عبداللهی، ۱۳۹۳: ۳۱، ۵۳) علت آن

این است که امکان توسل اشخاص خصوصی به مراجع بین المللی برای طرح مسئولیت بین المللی دولت متخلف علی القاعده وجود ندارد.

۱-۱- تعهدات بین المللی عربستان در رابطه با حج

از جمله تعهدات غیر قراردادی عربستان در رابطه با حاجیان رعایت اصل حداقل حقوق بیگانگان است. هر چند امروزه دولت‌ها الزامی به پذیرش ورود خارجی‌ها ندارند اما چنانچه به هر طریقی خارجی وارد قلمروی آن دولت شد لازم است تا حداقل حقوقی برای آن به رسمیت شناخته شود (ارفع نیا، ۱۳۷۶: ۲۲۳). ایران و عربستان عضو معاهدات چندجانبه بسیاری هستند. تنها معاهده مرتبط با حوادث اخیر موافقتنامه همکاری‌های امنیتی میان جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی مورخ ۱۳۸۰ (موافقتنامه همکاری امنیتی) است. طبق این موافقتنامه که در کشور همکاری لازم را در زمینه پیگیری و مجازات جرایم مورد توافق (شامل مبارزه با جعل اسناد دولتی، پول، کارتهای اعتباری و اسکناس و فروش غیرقانونی آنها و نیز جرائم اقتصادی از جمله تطهیر پول، قاچاق اسلحه، مهمات و مواد منفجره، قاچاق کالا و میراث فرهنگی، تجاوز به جان، مال و تجاوز به عنف و اعمال منافعی عفت عمومی) خواهند داشت (یزدی مهریزی، ۱۳۹۲: ۱۰۰).

۲- معاهده مقر

به طور کلی هر گاه کشوری از نظرسیاسی یا مذهبی میزبان عده ای دیگر باشد، آن کشور مقر نامیده می شود. حال می خواهد مقر سازمان ملل متحد باشد یا محل عبادت مسلمانان با هر مذهب و دین دیگر. براساس مقررات بین المللی، ازسوی کشوری که مقر در آن است با کشورهاییی که اتباعشان را به عنوان میهمان به آن کشور می فرستند یک قرارداد مقر امضا می شود. درباره قرارداد مقر ایران و عربستان باید گفت؛ به طور کلی این قرارداد هر سال بین سازمان حج و زیارت ایران و وزارت زیارت عربستان بسته می شود که درمفاد آن مسائلی از جمله تعداد حجاج، نحوه آموزش به حجاج، بیمه، تاریخ ورود و خروج حجاج و وسایلی که اجازه دارند همراه خود داشته باشند ذکر می شود (خرم، ۱۳۹۵: ۶۱۹۲). ظهور سازمانهای بین المللی به عنوان موضوعات جدید حقوقی بین المللی، تحولاتی را در

مفاهیم و معادلات حقوق بین الملل بدنبال خود به ارمغان آورد که خواه ناخواه حقوق دیپلماتیک نیز از این دستاورد بی نصیب نماند. سازمانهای بین المللی از یکسو ناشی از اندیشه های فلسفی و آرمان گرایانه قرون گذشته و از سوی دیگر پاسخی عملی به مسائل مبرم ناشی از پیچیدگی و گسترش روابط بین المللی است. در گذشته نیاز به حفظ منافع بازرگانی شهروندان که در خارج به تجارت اشتغال داشتند به ایجاد نهادی بنام «کنسول» انجامید، کنسول نمایندگی منافع دولت را به این عنوان بعهده نداشت وظیفه نمایندگی منافع دولتها به شخص دیگری به نام سفیر وگذار گردید ولی با گذشت زمان «دیپلماسی متناوب» دیگر پاسخگوی نیازها بود لذا کنسولگریها و سفارتخانه های دائمی تاسیس گردید در اثر تحولات و پیشرفت ارتباطات و افزایش مناسبات دیپلماسی دوجانبه بوسیله دیپلماسی چندجانبه تکمیل گردید. بدین ترتیب اصطلاح دیپلماسی بوسیله کنفرانس با دیپلماسی چندجانبه پدید آمد. موضوع روابط بین دولت ها و سازمانهای بین المللی در دو بخش مجزا در اواخر دهه ۶۰ در دستور کار کمیسیون حقوق بین المللی قرار گرفت. بخش اول که مربوط به وضعیت حقوقی، مزایا و مصونیت های نمایندگان دولت های عضو نزد سازمان بین المللی بود در سال ۱۹۷۵ براساس پیش نویس کنوانسیون که کمیسیون حقوق بین المللی به مجمع عمومی سازمان ملل پیشنهاد کرده بود به تصویب رسید. بخش دوم مه از سال ۱۹۷۶ در دستور کمیسیون حقوق بین المللی قرار گرفته است ناظر بر وضعیت، مزایا و مصونیت های منتسب به سازمانهای بین المللی، کارمندان، کارشناسان و سایر اشخاصی که بدون در نظر گرفتن ارتباط ایشان با دول متبوع خود انجام امور بازرسان را عهده دار می باشد.

بدین ترتیب دیپلماسی سازمانهای بین المللی یک رشته قواعد جدید می طلبید که با توجه به ویژگیهای منحصر به فرد خود طبیعتاً حقوق دیپلماتیک سستی که موضوع اصلی آن محدود به روابط بین کشورها و نمایندگی های دائم آنها می گردید توانایی رفع نیازمندیها و امور سازمانهای بین المللی را به عنوان موضوعات جدید حقوق بین المللی نداشت. ویژگی دوم رژیم حقوقی حاکم بر روابط سازمانهای بین المللی که البته بازگشت به ماهیت آنها می کند فقدان پایگاه فیزیکی و عنصر «سرزمین» می باشد. چالش ناشی از این ویژگی تنها می توانست در قالب یک توافق بین سازمان بین المللی و کشور میزبان که در دائره المعارف حقوق بین المللی تحت عنوان «قرارداد مقر» معروف است تامین گردد.

سازمانهای بین المللی برای فعالیت موثر، نیازمند یک حداقل آزادی و امنیت حقوقی در مورد اموال تاسیسات و کارمندان خود و نیز نمایندگان اعزامی از سوی کشورها هستند. این امتیازات بعضاً در اساسنامه سازمان مربوطه و بعض در کنوانسیون های عمومی یا دوجانبه قید شده است. در مورد رابطه بین سازمانهای بین المللی و کشور میزبان یک موافقتنامه مقر سازمان امضاء می شود که در آن حقوق و تکالیف دوطرف تعیین می شود. لذا قراردادهای مقر به عنوان یک حلقه مفقوده که در صورت نبود نظام حقوقی حاکم بر مزایا و مصونیت های بین المللی ناقص و غیرکارآمد باقی می ماند پا به عرصه بین الملل نهاد.

۲-۱- کلیات قراردادهای مقر

آنچه که مسلم است جایگاه تاریخی قرارداد مقر را باید در سیر تاریخی حقوق دیپلماتیک جستجو نمود و از سویی باتوجه به ارتباط مستقیم قرارداد مذکور با حیات سازمانهای بین الملل طبیعی ست که ردپای مشخصی از جایگاه مزبور در حقوق بین الملل است نیابیم. روشن است که تاریخ تاسیس و تدوین قراردادهای مقر به ماقبل این دوران بازگشته و از قدمت بیشتری برخوردارند. ولی مراد نگارنده از حقوق دیپلماتیک نوین در این گزارش در واقع همان حقوقی است که بدنبال ورود دیپلماسی سازمانهای بین المللی در جامعه بین الملل و ایجاد تحول در روابط بین المللی که قبل از آن محدود به روابط بین دولتها بود، به منصفه ظهور رسید. در بالا اشاره به ارتباط مستقیم تکوین قرارداد مقر با حیات سازمان بین المللی شد. ولی این ارتباط زمانی جنبه عینی پیدا کرد که موضوع نمایندگی دائم دول عضو در سازمان بین المللی مطرح شد.

در سالهای اول تشکیل جامعه ملل هنوز نمایندگی دائم تاسیس نشده بود. دولتهای عضو نمایندگانی را به جامعه ملل می فرستادند که در یک دوره اجلاسیه مجمع یا در جلسات شورا در مواقع تشیکل شرکت کنند و همینکه کار اجلاسیه پایان یافت به کشور خود باز می گشتند. عده ای هم در محل دفتری داشتند. جامعه ملل راجع به ترتیب تعیین و معرفی و قبول نمایندگان دول عضو و مزایای آنها عهدنامه ای تهیه کرد و تصویب شد و مورد عمل قرار گرفت. دولت سویس نیز که قبول کرده بود مقر جامعه در ژنو باشد

به سبب عدم تطبیق قواعد حقوق دیپلماتیک آن زمان با رویه های معمولی، مصونیت ها و مزایای برای نمایندگی دول در جامعه با وضع قوانین داخلی پذیرفت. پس از چند سال ابتدا دولت لهستان نمایندگی دائم در ژنو تاسیس کرد و بعد سایر دول از آن پیروی کردند. اما در مقررات و قواعد موجود تغییری داده نشد.

سازمان ملل متحد نیز در ابتدای تاسیس همین وضع داشت ولی از نظر وسعت کار و اهمیت آن پس از جنگ جهانی دوم به همه دول عضو بزودی نمایندگی دائم تاسیس کردند که همه مقیم در نیویورک شدند. موضوع نمایندگی دائم مسائل مختلفی را به میان آورد، مثل رابطه نمایندگی با سازمان ملل و ترتیب معرفی و پذیرش اقامت در یک کشور (آمریکا) ثالث که هر چند آن هم عضو سازمان است، ولی مانند سوئیس بیطرف نیست. رابطه نمایندگی دولت عضو با کشور محل اقامت سازمان با توجه باینکه ممکن بود بین آنها رابطه نباشد یا حتی رابطه آنها خصمانه باشد. باید توجه داشت که عضویت در سازمان ملل متحد و ملازمه با شناسایی همه دول و دولت مقرر سازمان ندارد، و گاه ممکن است این دولت عضو و دولت مقرر سازمان حالت صلح هم نباشد.

۳- تعهدت حقوق بشری دولت عربستان

مطابق اسناد مختلف حقوق بشری، دولت با نوعی تعهد عام در قبال حمایت از افراد برخوردار است. این حمایت در مرحله اول ناظر به اتباع و در مرحله دوم ناظر به غیراتباع است. دکترین حمایت مسئولیت (*responsibility to protection*) که به نظر برخی از حقوقدانان، امروزه در حد یک هنجار بین المللی شناخته می شود، نمونه ای از تعهد دولت ها به حفظ جان غیراتباع است. دولت عربستان نیز از این قاعده مستثنا نیست. این تعهد که مبین مقررات حقوقی بین المللی است، دلالت دارد بر این حقیقت که دولت عربستان باید هشدارهای لازم را به حجاج بدهد؛ چرا که هر ساله تعداد زیادی از افراد در این مکان حاضر می شوند و پذیرش و اجازه ورود این افراد، به منزله متعهد شدن در برابر آنهاست (شریفیان، ۱۳۸۰، ش ۳). در نتیجه دولت عربستان، هم به دلیل معاهدات عام، هم معاهدات خاص و هم به دلیل غیرمعاهده ای و تکیه بر تعهدات حقوق بشری، در راستای صیانت از جان حجاج مسئولیت دارد (حسن وند، ۱۳۹۳). در بعد بین المللی، فرد حج گزار بیگانه محسوب می شود که می تواند تحت عنوان توریسم فرهنگی و مذهبی نیز تعریف

شود. این افراد با اخذ ویزا به صورت قانونی وارد خاک عربستان شده اند و در صورتی که مورد اذیت و آزار یا هر اقدام دیگری قرار گیرند، به دلیل آنکه وصف بیگانه را دارند، می توان با استناد به اسنادی همچون منشور حقوق و تکالیف کشورها مصوب ۱۹۷۴، عهدنامه نیویوک، عهدنامه مودت میان کشورها و طرح مسئولیت بین المللی دولت های ناشی از رفتار خلاف به حمایت از آنها پرداخت. همچنین با استناد به حمایت های حقوق بشری از حج گزاران است که می توان با استناد به اسناد حقوق بشری، علیه دولت عربستان اقدام حقوقی یا سیاسی کرد.

۴- حمایت از بیگانه و حقوق بین المللی

حجاج ایرانی و بلکه سایر حجاج از اتباع غیرعربستان، چون دارای تابعیت و حق اقامت داریم در کشور عربستان نیستند، به عنوان افراد بیگانه شناخته می شوند. امروزه نیز حمایت از بیگانه، هم از قواعد عرفی و هم از معاهدات بین المللی بهره مند است. رویکرد فعلی حمایت از بیگانه بر مبنای حقوق بشری استوار است (راعی، ۱۳۹۴). گرچه درخصوص نوع و میزان حمایت از اتباع دیگر کشورها، حداقل چهار نظریه مطرح شده است، ولی سمت و سوی جامعه بین المللی، پذیرش نظریه ای است که حداکثر حمایت را مدنظر قرار می دهد. قدر مشترک همه نظریات حمایت، حفظ جان بیگانه و تعهد به حفظ اموال او به صورت مشروط است. در حقوق صیانت از جان افراد تعهدات دولت میزان مطلق است. در صورتی که دولت میزان نتواند یا نخواهد جان افراد را حفظ کند، می تواند ویزا صادر نکند یا به افراد، هشدار دهد که آنها، باید مراقب جان خویش باشند یا با نگاه به حقوق بشری، باید از تمام کسانی که می توانند به او کمک کنند، درخواست کمک کند، اسناد حقوقی متعددی نیز در این رابطه شکل گرفته اند. مهم ترین این اسناد، ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۲ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی و عهدنامه نیویورک در مورد حمایت از حقوق کلیه کارگران مهاجر و خانواده آنان، مصوب سال ۱۹۹۰م، است (امیراجمند، ۱۳۸۱: ۷۲، ۹۶). بر این اساس، دولت عربستان متعهد به وظایف خاصی در قبال جان حج گزاران است و تخلف از آن، مسئولیت دولت را به دنبال دارد. علاوه بر تعهدات عام حقوقی، به ویژه حقوق بشری، عربستان براساس معاهده مودت

منعقد شده بین ایران و عربستان، تعهد خاصی در قبال حجاج ایرانی دارد. مطابق عهدنامه مودت ایران و عربستان که قبل از انقلاب نوشته شده و هنوز هم معتبر است، این دولت براساس ماده سه، متعهد شده است که در ادای مناسک حج و فرایض دینی ایرانیان، هیچ مشکلی به وجود نیاورد و کلیه وسایل امنیت و آسایش حجاج ایرانی را فراهم کند. حال سوال این است که آیا عربستان مسئولیت نگهداری از حجاج را دارد یا خیر؟ که پاسخ مثبت است. از منظر حقوق بشر، عربستان وظیفه بین المللی هم دارد. اگرچه عربستان خود را متعهد به اعلامیه حقوق بشر و میثاق های مدنی سیاسی و اقتصادی اجتماعی فرهنگی نمی داند ولی به علت اینکه تبعیت از این اسناد به یک رویه بین المللی و قاعده عرفی درآمده، عربستان موظف به احترام به آنها است و متعهد است بر اساس این معاهده از زائران بدون تبعیض حمایت و حفاظت کند و در صورت وقوع حادثه، بیگانگی را که در معرض خطر هستند حفظ نماید (مستقیمی، ۱۳۶۷: ۱۰).

نتیجه گیری

انسجام و اتحاد اسلامی علاوه بر این که یک دستور و رهنمود قرآنی است عاملی موثر و اساسی در تقویت فرهنگی و اجتماعی و سیاسی مسلمانان، و در شکل دهی هویت جمعی آنان است، و زمینه اقتدار امت را در مقابل توطئه های تفرقه آمیز دشمنان دین فراهم می کند و مانع غلبه فرهنگ بیگانه می شود، نیزحائز اهمیت است که باید از کید دشمنان و استعمارگران آگاه باشیم و آنان علاوه بر انگیزه های ضددینی، همواره با انگیزه های سیاسی به ایجاد اختلاف و تفرقه در اشکال گوناگون نژادی- مذهبی بین کشورهای اسلامی هستند. از این جهت «انسجام اسلامی» هم یک آرمان و شعار اصیل اسلامی و هم یک تکلیف عملی و اجرایی و هم یک ضرورت تاریخی است. «وحدت و انسجام اسلامی» در شرایط کنونی جهان، ضرورت نخست دنیای اسلام است و وحدت و همدلی بین مسلمانان موجب می شود تا بهتر بتوانند در مقابل توطئه دشمنان اسلام، صف واحدی را تشکیل دهند. حج بارزترین و بزرگ ترین جلوه ای از اتحاد در میان مسلمانان هست که با دور هم آمدن به خانه خدا مسئولیت اجتماعی احساس می شود امنیت اجتماعی و

شناخت همدیگر به وجود می آید و در بزرگ ترین نماد اسلامی تبادل اندیشه و افکار صورت می گیرد؛ بنابراین باتوجه به آثار، منافع و ابعاد گوناگون در حج، می توان گفت که حج یکی از بارزترین و مهم ترین سمبل اتحاد در جامعه اسلامی بوده است.

از منظر قوانین فقهی و حقوقی شرع مقدس اسلام نیز در چنین مواردی که بحث جان و مال مسلمانان مورد تهدید و سلب قرار می گیرد، باید مطابق قوانین شرع، قرآن و سنت عمل کرد، که حکم فقهی کشتن مسلمانان به عمد یا شبه عمد یا سهو، معلوم است و جان و مال مسلمانان نباید به هدر برود. پس، از نظر قوانین بین المللی و نه از منظر نظام حقوقی داخل عربستان و فقه اسلامی، چیزی که رفع مسئولیت حقوقی باشد وجود ندارد که مستمسک دولت سعودی قرار گیرد.

اعتقاد نداشتن به کرامت انسانی؛ مسئله مهمتر آنکه حاکمان و کارگزاران عربستانی، به کرامت، حجاج اعتقاد ندارند. رفتارهای آزاردهنده، خشن، بی رحمانه و متکبرانه آنها که از ابتدای ورود به خاک عربستان و هنگام ورود به فرودگاه آغاز می شود، برای همه حجاج ایرانی ثابت شده است و این نگاه تا هنگام ترک عربستان ادامه دارد. بر این اساس هرگز این دولت نمی تواند به تعهدات خویش عمل کند.

از جمله تکالیف عام دولت عربستان، اعمال مراقبت منطقی در خصوص افرادی است که با اجازه وارد ملک دیگری با سرزمین دیگری می شوند. تکلیف قانونی به اعمال حدی از مراقبت منطقی در کلیه اوضاع و احوال به نحوی است که آن دسته از بازدیدکنندگان با شرکت کنندگان در مراسم که مدعو با مأذون هستند، در هنگام بازدید با انجام مناسک یا عبور از آن، به طور منطقی از امنیت برخوردار باشند. این یک قاعده عرفی است که مورد پذیرش همگان است و حتی خداوند به شکل کامل آن را در حرم خویش به اجرا درآورده است. این تعریف بیانگر یک تعهد و تکلیف عام است. چنانچه یک شرکت کننده در اثر ارتکاب تقصیر که متضمن یک خطر قابل پیش بینی باشد، باعث ورود خسارت به دیگری شود، باید جبران کند.

۱. امیرارجمند، اردشیر، مجموعه اسناد بین المللی حقوق بشر، جلد دوم، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۸۱، صص ۷۲، ۹۶.
  ۲. ارفع نیا، بهشید، حقوق بین الملل خصوصی، نشر مهتاب، ۱۳۷۶، صص ۲۲۳.
  ۳. حاجی مینه، رحمت، مداخله بشر دوستانه از دیدگاه نظریه های روابط بین الملل، فصلنامه پژوهش های روابط بین الملل، سال سوم، شماره ۸، ۱۳۹۳.
  ۴. حسن وند، محسن، مسئولیت حمایت رویارویی حاکمیت دولت با حقوق بشر، انتشارات شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۹۳.
  ۵. خرم، سیدعلی، فاجعه منا در آینه حقوق بین الملل، ۱۳۹۵، ش ۶۱۹۲.
  ۶. راعی، مسعود، حج و حقوق بشر، قم، نشر مشعر، ۱۳۹۴.
  ۷. سنجرى، ابراهیم، حقوق بیگانگان در حقوق بین الملل اسلام، گفتمان حقوقی، ۱۳۸۹، شماره ۱۷ و ۱۸.
  ۸. ضیایی، سیدیا سر، بررسی حادثه منا از منظر حقوق بین الملل، استادیارگروه بین الملل دانشگاه قم.
  ۹. عبدالهی، محسن، حسنخانی، علی، پاسداری از حقوق فردی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، زمستان ۱۳۹۳، صص ۳۱، ۵۲.
  ۱۰. فاتحی، ابوالقاسم، ابوالقاسمی، محمدجواد، درآمدی بر وظایف دولت دینی.
  ۱۱. فیومنی، رضا، حقوق بین الملل مسئولیت بین الملل و نظریات حمایت سیاسی اتباع، تهران، دانشگاه تهران، جلد اول، ۱۳۷۹، صص ۱۲۷.
  ۱۲. قاسمی، احمدعلی، نگاهی به جایگاه حقوق بیگانگان در حقوق بین الملل با تاکید بر اسناد بین المللی حقوق بشر، مجله حقوق بین المللی، ۱۳۸۳، شماره ۳، صص ۱۴۷.
  ۱۳. مستقیمی، بهرام، بیگانگان و حقوق بین الملل، فصلنامه سیاست خارجی، ۱۳۶۷، شماره چهارم، صص ۱۰.
  ۱۴. هاشمی، سیدمحمدعلی، حقوق بین الملل و تعهدات و تکالیف دولت عربستان در برابر حج گزاران ایرانی، پژوهشنامه حج و زیارت، شماره ۱.
  ۱۵. یزدی مهریزی، محمود، قوانین و مقررات جهانگردی و هتلداری، نشر مهکامه، ۱۳۹۳، صص ۱۰۰.
16. Article 2006]Draft Articles on Diplomat Protection with Commentaries
17. Paras. 2001] Reports, the Lac rand case (Germany. United. States .۱۷ (of America

بررسی تطبیقی معاهده مقر سازمان ملل و حقوق بین الملل حج (صص ۶۴-۷۵)
